

KÖZÉP-EURÓPAI EMPIRIA

(Sozan Mihály: A határ két oldalán. I. U. S., Párizs, 1985. 143 p.)

„Közép-Európa mint feladat továbbra is fennáll, ezeréves feladatok nem szoktak nyomtalanul elenyészni... Közép-európai az, aki Európa kettévágott állapotát nem tekinti természetesnek, sem véglegesnek. Lehet, hogy Európa európaiasodása Közép-Európa közép-európaiasodásával halad igazában előre. Helyzetünkben egy filozófiát húzunk ki, a paradox közepét, ami tulajdonképpen analóg egy lehetséges európai ideológiával.”

(Konrád György)

Közép-Európa nosztalgia, az Osztrák–Magyar Monarchia, elsősorban szellemi életének nosztalgiája. S ahogyan a mottó is utal rá, Közép-Európa utópia is, egy tömbhatároktól mentes, együttműködő, az „Atlanti-óceántól az Uralig tartó” Európa utópiájának a szinonímája. Azért *Közép-Európa*, mert itt húzódik a *határ*, a tömbök, az érdekszférák, a jaltai világrend határai, és mert e határ évtizedekig olyan népeket, országokat választott el, melyeknek szokásos létezési formája az egymásra utaltság, az összeműködés volt. A közös történelem, a hasonló kulturális örökség hordozóiként a közép-európai „városnöket” szokás emlegetni, amelyekre „ráfeküdt az államférfi”, Musil és Wittgenstein Bécsét, Kafka Prágáját, Ady és Bartók Budapestjét. E városok egy *spirituális Közép-Európa* jelképei, ugyanakkor kézzelfogható valósága is. Kérdéses viszont, hogy létezik-e a vidék, a provincia, a magaskultúrán túli (tárgy-, munka stb.)-kultúra, a mindennapi élet *materiális Közép-Európája*? Ez utóbbit kinyomozni nem éppen egyszerű vállalkozás; a természeti, etnikai különbségek, a megélt mikro-történelem éppúgy nehezítik mint a már jó negyven éve bemelegített, és csak lassan átérésztővé váló határok.

Recenziónk tárgya, a fiatalon elhunyt magyar származású amerikai kultúranropológus, Sozan Mihály könyve, amelyben a szerző e materiális Közép-Európa empirikus vizsgálata teszt kísérletet.

Sozan akkor kezdett a témával foglalkozni, amikor annak még nem volt konjunkturája, a hetvenes években. Kelet–nyugati összehasonlítások ugyan voltak, de a „citrom háromszögesítése” mérsékelt sikereket hozott, hogy utaljunk itt, a szintén közép-európai, Czesław Miłosz megállapítására, miszerint Európa keleti és nyugati felét összehasonlítani olyannyira értelmes vállalkozás, mint a háromszöget összevetni egy citrommal. Sozan talált közös nevezőt: két magyar etnikumú falut, a burgenlandi Alsóórt (Unterwart) és a Győr megyei Tápot; kutatási módszert, diszciplinát is, az antropológiát vagy amerikaiasan: kultúranropológiát. Radcliffe-Brown, Malinowski, Margaret Mead és Ruth Benedict nyomán a résztvevő megfigyelésre helyezi a hangsúlyt, fő kutatási módszere a mindennapi életben való hosszas és tevőleges részvétel. A szerző Alsóórsön 1973-ban, Tápon pedig 1979-ben családostól egy-egy évet töltött. Kutatási célkitűzése annak vizsgálata volt, hogy az egymástól csak száz kilométerre fekvő, azonos etnikumú közösségekben, melyek az első világháború után lettek más államok részei és a második után kezdtek meg teljesen külön utat járni, hogyan ment végbe a második világháborút követő időszak. Sozant leginkább a politikai attitűd, a politikai magatartás változása érdekelte.

Munkáját a helytörténet analízisével kezdte, a két falu már a XIII. századtól hasonló

nagyságú. Később Táp egy kicsivel nagyobb. Táp azonban egykori jobbágyfalu, míg Alsóőr kismemesi település, ami nyilvánvaló hatással volt az attitűdre, csakúgy mint az, hogy a reformáció korától kezdődően Tápon megjelenik a kálvinista elem, míg Alsóőr szíkatolikus maradt. A XVIII. században Tápot érintette a telepítés, Alsóőrt viszont nem. Nagy változást hozott a kiegyezés kora, ugyanis az osztrák–magyar vámhatár megszűnése kereskedelmileg igen kedvező pozícióba hozta Alsóőrt. A fejlettebb Ausztriával való kereskedelem sokat lendített Alsóőr életén, ezért az 1921. november 21-i Ausztriához való csatolást különösebb megrázkódtatás nem kísérte, jelentős elvándorlás – szemben Burgenland más részeivel – nem volt. Ezt megelőzően a Prómay-féle felsőőri Lajtabánság nem hagyott nyomokat, a Tanácsköztársaság is csak annyiban, hogy „Szamuley elhajtotta a lovakat”.

Az Ausztriához kerülés felerősítette a már meglévő különbségeket Alsóőr javára: „az osztrák nép egy élénk polgári demokráciával, annak dinamikus pluralitásával ismerkedett meg, addig a magyarok politikai fejlődése nemcsak megtorpant, hanem a századforduló liberális politikai életéhez képest visszaesett” (25. o.). 1926-tól a német második hivatalos nyelv lett a községben, 1933-tól pedig az egyedüli, de a magyarországi kapcsolatok – különösen Szombat-hellyel – élénkek maradtak. Az Anschlusst követő hét év rövid elemzése kielégítőenul hagyott, hiszen Sozan közli, hogy 317 alsóőri cigány került haláltáborba, viszont a hitleri politika kedvezett a mezőgazdaság fejlődésének, így „az osztrák parasztsággal ekkor már különösen jó kapcsolatban levő felsőőrségek a 'trianoni megcsonkítást', a 'vesztes nemzeti tudatot' felsejélték egy önbizalommal teli, 'dicsőséges' nagynémet tudatra. A lakosságnak csak kis töredéke tartott attól a hitleri tervtől, hogy a német nyelvterületről minden más nemzetiséget Ukrajnába telepítenek”.

Szívesen olvastam volna mélyrehatóbb elemzést erről a témáról, mint ahogyan a szovjet megszállás tíz évének egymondatos elintézését is sommásnak találom. Az 1955-ös osztrák államszerződés globális és mikropolitikai jelentősége is többet érdemelt volna.

Táp helytörténetének elemzésekor megtudjuk, hogy 1628-tól 1945-ig a falu az Esterházy család tulajdonában volt, és a kétharmados református lakosságnak a türelmi rendeletig (1784) számos megpróbáltatásban volt része.

Öntudatos faui eiöljáróság védte a falut az Esterházyak „kicsapongásaitól”, jöllehet ennek elietmond az az állítás, hogy „emberemlékezet óta nem fogott össze a falu”. A kapitalizálódás kora nem volt fájdalommentes, és 1920 után visszaesés tapasztalható, Tápon a gazdasági válságot is nehezebben vészték át mint Alsóőriben. A 600/1945 M. E. számú rendelet értelmében 1803 kat. hold földet osztottak ki Tápon 621 család között. „A nagybirtok felszámolása a legalsó rétegeknek a középső és a felsőbb rétegekhez való közeledését csak kismértékben segítette elő. Ez részben abból is adódott, hogy a relatív értékű növekedés éppen a gazdagabb rétegeknél volt érezhető, ugyanis ők voltak leginkább képesek kihasználni az adott félkapitalista, félszocialista feltételeket” (37. o.). Táp lakóinak zöme kisgazdapárti választó volt. 1948-ban készítették el a kuláklitást, 2150 aranykorona érték feletti birtokokra, a beszolgáltatás 1951-ben kezdődött. A Béke tszcs-t 1952-ben hozták létre. A település 400 családjából 20, főleg szegényparaszti család tartozott a csoporthoz, s állításuk szerint nemcsak jobban éltek, mint az egyéni parasztok, de mentesültek az üldözéstől, félelemtől és az erőszaktól is. Ennek ellenére a tszcs 1956-ban megszűnt. „1956 és 1959 között megszűnt a beszolgáltatás és az adó jelentősen csökkent. A magángazdálkodás megerősödött. A piaci és mellékjövedelmi lehetőségek kedveztek a parasztnak. Ez a három év volt a paraszti magángazdálkodás utolsó fellobbanása, sokak szerint fénykora” (40. o.). Az újbóli tszcs-ervezés más taktikát választott, mint az első: főként a tehetősebb gazdákat igyekeztek „meggyőzni”, hogy ők majd húzzák magukkal a szegényebbeket. Ez 1959 telére sikerült.

Az alsóőri parasztság háború utáni életében alapvető változást jelentett a modernizálódó mezőgazdaságban a munkafolyamatok gépesítése. Ezt a fejlődést organikusnak mondhatjuk a tápiak hányattatásaihoz képest. Hogyan hatott mindez a politikai életre? Alsóőrön a falu vezetője, a Bürgermeister, aki a helyiek szóhasználatában a bíró, de a tényleges hatalom a jegyző kezében van, ami erősen hasonlít a Monarchia-beli szisztémára. A bíró a választásokon győztes pártból kerül ki, az előjáróság választja. A 13 előjárósági képviselőből 8 a győztes, 5 a második pártból jön. Az egyéni gazdák zöme a konzervatív Néppártot (ÖVP), míg a bérből élők a szocialistákat (SPÖ) támogatja. Ők a „feketék” és a „vörösök”, a többi osztrák pártnak Sozan vizsgálódása idején Alsóőrön be-

folyása nem volt. A „feketék” szerint a „vörösök” „gyűttmentek” és „meztelen valagúak”. „Az utóbbi 40-50 évben alig változott a politikai gondolkodásmód, a politikai egyéniség vagy az értékrendszer... A régi falusi frakciózás jellege megmaradt, sőt növekedett a bírói és jegyzői hatalom hátrányára. Éppen ezért a politikai határozathozatal egyáltalán nem megy simán” (47. o.).

Tápon a politikai tájékozatlanság jóval nagyobb, mint Alsóőrön, ami az elmélet és a gyakorlat közötti különbség rovására írható. Másrészt az elmúlt 40 év drámai változásaiban a politika, helyesebben a „politika” társadalomszervezési technikából az üldözés, erőszak, denunciació és inszINUÁCIÓ hatására „parancsuraimi misztikumma” vált – mint Sozan Mihály nevezi. Mit jelent ez? Nem azt, hogy politikáról nem esik szó, a politikusokon való élcelődés még a legszűkebb esztendőkből is, bár veszélyes, de kedvelt elfoglaltság volt, hanem azt, hogy az érdekérvényesítés nem emberi, nem állampolgári jogon történik, a totalitáriánus korszakban erre semmilyen lehetőség sincs, a poszttotalitáriánus időszakban pedig „jogosítvány” szükségeltetik hozzá, privilégizáltak érvényesíthetnek érdekeket, amit még kaotikusabbá tesz a központi hatalom „érdekeszámító” rendszere. Jellemzője ennek az, hogy falusi szinten a 60-as években csak a tsz-ek szereztek ilyen „jogosítványt”, de az ő érdekérvényesítésük sem nyíltisakos küzdelem, hanem lobbyzó, kijáró, fehérszaltos ügyintézés. A másik oldalon ez a politikai névtelenség, a „nem-tudni-miként-gondokodók” széles, az ország lakosságának többségét kitevő táborának kialakulásához vezetett, mélypontra juttatva a korábban sem magas magyar politikai kultúrát.

Sozan összehasonlítja a gazdasági életet is. Alsóőrön a magángazdálkodás nemcsak az élelmiszer-előállítás gazdasági bázisa, fontos szerepet játszik mint a családtervezet integrálója, mint társadalmi és pszichikai támpont. A hetvenes évek magyar viszonyait elemezve Sozan véleménye leginkább – bár a hivatkozott irodalom jegyzékében nem említi – Zsille Zoltánéra hasonlít. A háztáji mellett a legfontosabb jövedelemszerzés a „hozzálógás”, mely a hivatalosság jóindulatával találkozik. „A tagság állandó csökkenését azzal próbálják lelassítani, hogy megengedik a lopást. Ez hasonlít a háború előtti helyzetre, amikor az uradalom elnézte a cselédek lopását is: bele volt kalkulálva a gazdálkodásba. Tehát a „lopáskényszer” túlélt a cseléd-

korszakot” (95. o.). „Ausztriában sem hiányzik a korrupció, a család, az illegális „fekete” munka viszont nem ezek a rendszer alappillérei, tehát az egyén ügyességét nem azon mérik le, hogy kit hogyan csapott be, vagy mennyit „lopott” haza, hanem, hogy mennyit termel vagy keres” (96. o.). Sozan foglalkozik még a bejáró munkásokkal is, akik mindkét faluban megtalálhatók. A továbbiakban a szerző a társadalmi életet hasonlítja össze, a családi élet, a szexuális szokások terén Alsóőr jóval konzervatívabb, az alsóőri gyermekek természetismerete jobb, mint a tápiaké, a tápiak viszont „iskolázottabb” tudásúak. „A presztízst Alsóőrön a birtok, Tápon a fogvasztási cikkek és a ház jelenti.” A szerző úgy látja, hogy „Magyarországon sokkal inkább érvényben van a „gyereken keresztüli élet”, vagyis a gyerek inkább aspirációs tényező, mint Alsóőrben” (101. o.).

A falu, mint közösség c. fejezetben láthatjuk, hogy Alsóőrben relatíve milyen gazdag egyesületi és klubélet létezett a vizsgált időszakban, míg Tápon „kialakult egy érzékeny besugó rendszer, amely, ha meg is lazult a forradalom után, teljesen nem szűnt meg. A feljelentések és okatlan üldözések egymást követték. A megfélemlített lakosság magára zárta ajtaját, visszavonult családi körébe és ettől kezdve kivonta magát minden közösségi akcióból” (113. o.). A szerző foglalkozik még klasszikus néprajzi gyűjtéssel és mondókákkal, rigmusokkal, a népi tudat- és hiedelemvilág lenyomataival.

Sozan Mihály könyve úttörő munka, annak pozitív és negatív felhangjaival. Úttörő, mert akkor vállalkozott fáradságos közép-európai terepmunkára, amikor ennek még nem volt „szezonja”. Dicsérhető az a szándék is, hogy két mikroközösség, két falu párhuzamos monografikus leírásával igyekszik nemcsak a települések, hanem az adott országok, társadalmi-politikai rendszerek elemzését is elvégezni. Találunk sommás ítéleteket, elnagyolt megfogalmazásokat is munkájában, különösen az általunk jobban ismert magyarországi részben érezhetjük a résztvevő megfigyelő minden empatikus igyekezte ellenére a kívülről szemléletét. Az ilyen munkák azonban nemcsak azért fontosak, mert objektíven tudjuk szemlélni a „gazdagabb rokont”, eredményeivel és hibáival, hanem küldetésük is van, hiszen „Közép-Európa, mint feladat továbbra is fennáll”.

VÁGVÖLGYI B. ANDRÁS